भारतीय संविधान आणि राजकारण

प्रा.डॉ.विलास आघाव
संपादक

भारतीय संविधान आणि राजकारण

संपादक

प्रा. डॉ. विलास आघाव

उप प्राचार्य, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
आदर्श महाविद्यालय हिंगोली, जि. हिंगोली
(अध्यक्ष, राज्यशास्त्र अभ्यास मंडळ)
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप,
भारत सरकारच्या MSME मंत्रालया अंतर्गत मान्यताप्राप्त.
नोंदणी क्रमांक MH-12-0001884

भारतीय संविधान आणि राजकारण

प्रा. डॉ. विलास आघाव (संपादक)

© सौ. मस्के अनिता दयाराम

आवृत्ती :- पहिली

प्रकाशिका

सौ. मस्के अनिता दयाराम

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ, बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

Mob. No. 7276193979 (WhatsApp) Call 9371725117

Email Id: - dayadhanpublishersgroup@gmail.com

Website: - http://www.dayadhanpublication.com

मुद्रक

श्रेया प्रिंटर्स, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ, बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

प्रकाशन दिनांक 26/11/2021

ISBN 978-93-91097-18-9

किंमत 225/-

टीप:-

प्रस्तुत ग्रंथातील लेखन व पुनर्मुद्रण यांचे सर्व हक्क सौ. मस्के अनिता दयाराम यांच्याकडे राखीव आहेत. लेखन संभ्रमित अथवा सदोष झाल्यास / आढळल्यास यासाठी केवळ लेखक/लेखिकाच जबाबदार असतील. ग्रंथातील भाषा, लेखन आणि आशय याविषयी संपादकप्रकाशक किंवा मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

न्यायाधिकरण:- जिल्हा व सत्र न्यायालय, हिंगोली.

१८	भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये	डॉ श्रीनिवास भोग	११४-११९
१९	विधानसभा कामकाज प्रक्रिया आणि संसदीय आयुधे	प्रा.डॉ. सुखनंदन ढाले	१२०-१२५
२०	तीन केंद्रिय घटनात्मक संस्थाचे अधिकार व स्वायत्ता : एक दृष्टिक्षेप	डॉ. चंद्रशेखर शंकरराव ढोले	१२६-१३०
२१	भारतीय संविधानाची उददेशपत्रिका	सुभाष किसनराव पोले	१३०-१३४
२२	भारतीय संविधानातील नागरिकांचे मुलभूतहक्क	प्रा. डॉ. नवनाथ गोविंदराव अडकिणे	१३५-१३९
२३	लोकशाही आणि मुलभूत कर्तव्य	डॉ. रेखा रामनाथ बने	१४०-१४२
२४	निती आयोग	डॉ. कोनेरू बाबान्ना डुमलवाड	१४३-१४७
२५	लोकशाही आणि निवडणूक प्रक्रिया	प्रा ज्ञानेश्वर बनसोडे डॉ. महादेव गव्हाणे	१४८-१५०
२६	कलम ३७० आणि संयुक्त राष्ट्र	प्रा.डॉ.विनोद गायकवाड	१५१-१५४
२७	केंद्र-राज्य संबंध	प्रा. डॉ. दिनकर संतुकराव कळंबे	१५५-१६१
२८	भारतीय संविधानातील समता: एक विचार	डॉ. रजनी अ. बोरोळे	१६२-१६६
२९	खाजगीपणाचा अधिकार	डॉ. प्रशांत विघे	१६७-१७३
३०	भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्टये	डॉ. विकास बी. चांदजकर	१७४-१७७
३१	महाराष्ट्र विधानसभा	डॉ. मनीषा शंकर यादव	१७८-१८३
३२	रोजगार हमी योजनेत ग्रामपंचायतीची भूमिका	प्रा.सुनील कांशिराम राठोड	१८४-१८७
३३	निर्वाचन सुधारणा	प्रा. डॉ. आर. जी. सुरळकर	१८८-१९२
३४	शिक्षण हक्क उपलब्धी आणि आव्हाने	प्रा. डॉ. डोंगरे एल. बी.	१९३-१९८
३५	न्यायमूर्ती सरकारिया आयोगाच्या मुख्य शिफारशी	प्रा. ढोबळे डी. बी.	१९९-२०६
३६	माहिती अधिकार कायदा २००५ : मधील संशोधन	प्रा.डॉ.आंधळे बी.व्ही.	२०७-२१०
३७	भारतीय संसद आणि न्यायालयीन सक्रियता	डॉ. संतोष कोल्हे	२११-२१५
३८	केंद्र-राज्य यांचे प्रशासकीय, कार्यकारी आणि आर्थिक संबंध	डॉ. सुनिल पिंपळे	२१६-२२१

भारतीय संविधान आणि राजकारण ISBN No. 978-93-91097-18-9

३०. भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्टये

डॉ. विकास बी. चांदजकर
(राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख)
एस. एस. गोटे महाविद्यालय वाशिम
मो. नं. 9764294888 vikaschandajkar@gmail.com

सारांश:-

प्रत्येक देशाच्या राज्यघटनेची काही ठराविक वैशिष्टये असतात. त्या देशातील परिस्थिती व संस्कृतिला अनुसरून ती वैशिष्टये निश्चित होत असतात. प्रत्येक देशाच्या राज्यघटनेची वैशिष्टये हे भिन्न असतात. अमेरिका किंवा इंग्लडच्या राज्यघटनेची जी वैशिष्टये दिसतात तिच वैशिष्टये सर्वच देशातील राज्यघटनेची आहेत असे कोणीच ठामपणे म्हणू शकत नाही. अगदी त्याच प्रमाणे भारतीय राज्यघटनेची सुध्दा स्वतंत्र व वेगळी अशी वैशिष्टये आहेत. ती वैशिष्टये भारतातील परिस्थिती व संस्कृतिला अनुरूप अशी स्वीकारलेली दिसतात. त्यावरूनच भारतीय संविधाना ओळखण्यास मदत होते. भारतीय राज्यघटनेच्या वैशिष्टयाचे स्पष्टीकरण सविस्तरपणे सांगता येतात. भारतीय घटनेचा सर्व वैशिष्टयांचा साकल्याने विचार केला असता. भारतीय राज्यघटना आदर्श स्वरूपाची आहे काय? हा प्रश्न उपस्थित होतो. गेल्या 70 वर्षांच्या घटनेच्या अमलबजावणीचा अनुभव विचारात घेतला असता काही प्रमाणात स्थिर व यशस्वी झालेली आहे असे म्हणता येईल. आता पर्यंत झालेल्या सार्वत्रिक निवडणूका, त्यातील जनतेचा सहभाग, संसदेचे कामकाज, न्यायालयीन निर्णय, केंद्र व राज्य सरकारचे संबंध, राष्ट्रपतीचे आणीवाणी विषयक अधिकार अशा विविध गोष्टींचा परामर्श घेतला असता भारतीय राज्यघटना जनतेने मान्य केली असे म्हणता येईल. परंतु अधूनमधून संसदीय शासनपध्दती ऐवजी अध्यक्षीय शासन पध्दती स्वीकारण्याची अशी वादग्रस्त चर्चा चालू असलेली दिसते. राज्यघटनेची अमलबजावणी ही तिच्या स्वरूपावर नव्हेतर ती देशातील जनता व राजकीय पक्ष यावर अवलंबून असते असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 26 नोंव्हेंबर 1949 च्या भाषणात सांगीतले होत. ब्रिटीश ईस्ट इंडिया कंपनीने प्लासीच्या लढाईनंतर भारतामध्ये सत्तेचा पाया रचला आणि 1765 पासून राजकारणाला सुरूवात झाली. ब्रिटीश इंडिया कंपनीच्या विरूध्द भारतामध्ये 1857 मध्ये मोठा उठाव झाला. त्यामुळे ब्रिटीश पार्लमेंटच्या कायद्याद्वारे कंपनीच्या सत्तेची समाप्ती करण्यात आली. पुढे भारतीयांना संतुष्ट करण्यासाठी ब्रिटीश सत्तेतून 1909 मध्ये मोर्ले मिंटो सुधारणा कायदा, 1919 चा भारत प्रशासन सुधारणा कायदा आणि 1935 चा भारत प्रशासन कायदा असे कायदे करण्यात आले. या दरम्यान भारतामध्ये राष्ट्रीय कॉंग्रिसची स्थापना करण्यात आली. राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या मागण्या व स्वातंत्र्यासाठी ब्रिटीश सत्तेसोबत संघर्ष सुरू झाला. भारताला वसाहतीचे स्वराज्य देण्यात येईल.

आपत्तीपूर्व सज्जता, निवारण करणे, शमन करणे, आपत्ती काळात मदत करणे, आपत्ती नंतर पुनर्वसन करणे, आपत्ती व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण देणे, इत्यादी बाबी, आपत्ती व्यवस्थापनाच्या उद्देशाने केंद्रीय, विभाग, जिल्हा, स्थानिक स्तरावर आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणा उभारणे, आपत्ती व्यवस्थापनाचे नियोजन करणे, आपत्ती व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण देणे, आपत्ती व्यवस्थापनाचे संशोधन करणे, आपत्ती व्यवस्थापनाचे माहिती व तंत्रज्ञान विकसित

नाही तर त्यासोबत अधिकारावरील बंधनाचे वर्णन करण्यात आले आहे. लोकसेवा आयोग, निवडणुक आयोग, भाषा आयोग अशा भागांचीही तरतुद घटनेमध्ये करण्यात आलेली आहे. भारतातील विविधता आणि विस्तार लक्षात घेता प्रत्येक गोष्टीचे सविस्तर वर्णन करणे गरजेचे होते या विचार घटनाकारांनी केलेला आहे.

2) संसदीय शासनपध्दती: -

भारतीय घटनाकारांनी संसदीय शासनप्रनालीचा स्वीकार केलेला आहे. घटना निर्माण कार्य सुरू असतांना घटनाकारांसमोर संसदीय शासनप्रणाली किंवा अध्यक्षीय शासनप्रणाली स्वीकारण्याचे पर्याय होता. संसदीय शासनपणालीमध्ये नामधारी व वास्तविक शासनप्रमुख अशा प्रकारचे दोन कार्यकारी प्रमुख असतात. मंत्रिमंडळाचे सदस्य हे कायदेमंडळाचे सदस्य असतात. तसेच वास्तव शासन प्रमुख असलेला पंतप्रधान हा सुध्दा कायदेमंडळात बहुमतप्राप्त पक्षाचा नेता सदस्य असतो. यासोबत एक नाममात्र शासनप्रमुख म्हणून राष्ट्पती असतो. पंतप्रधान व मंत्रीमंडळ हे लोकसभेला सामुहिकरित्या उत्तरदायी राहतात. त्यामुळे त्यांचा कार्यकाल पाच वर्षाचा असला तरी त्याआधी सरकार पदावरून दूर होवू शकते. ससदीय शासनप्रणालीला उतरदायी शासनप्रणाली असे सुध्दा म्हटल्या जाते. संसदीय शासन प्रणालीमधील तरतुदी भारतीय राज्यघटनेमध्ये आहेत. त्यामुळे भारतीय शासनप्रणाली ही संसदीय शासनप्रणाली आहे. अध्यक्षीय शासनप्रणालीमध्ये कार्यकारमंडळ हे कायदेमंडळापासून वेगळे राहते. त्यांचा कार्यकाल हा निश्चित असतो.

3) संघराज्याचे स्वरूप:-

देशाचे क्षेत्रफळ हे आकाराने मोठे असल्यास किंवा देश धार्मिक, भाषिक, सांस्कृतिक विविधतेने नटलेला असेल तर अशा देशाकरिता संघराज्यपध्दती उपयुक्त ठरू शकते. भारत हा राज्याचा संघ असेल असे वर्णन कलम 1 मध्ये करण्यात आले आहे. भारतीय राज्यघटनेमध्ये भारत हे संघराज्य आहे असा उल्लेख करण्यात आलेला नाही. मात्र संघराज्य शासनासाठी आवश्यक असलेले निकष भारतीय राज्यघटनेमध्ये आढळून येतात. भारतीय राज्यघटना ही विशिष्ट कालखंडात लिखित बध्द आहे. भारतीय कायदेमंडळाची रचना द्विगृही कायदेमंडळ स्वरूपी आहे. तसेच भारतामधील न्यायप्रणाली शासनाच्या इतर अंगापसून स्वतंत्र ठेवण्यात आलेली आहे. मात्र भारतामधील शासनप्रणाली ही पूर्णपणे अमेरिकेतील संघराज्याप्रमाणे नाही. भारतामध्ये केंद्रसरकार अधिक बलशाली असलेले दिसून येते.

4) अंशत: परिदृढ व अंशत: लवचिक:-

राज्यघटना ताठर असने म्हणजे त्या राज्यघटनेमध्ये काही परिवर्तन करायचे असल्यास कठीण पध्दत असते. तसेच राज्यघटना परिवर्तनिय असणे म्हणजे त्या राज्यघटनेमध्ये परिवर्तन सोप्या पध्दतीने होते. अमेरिकेची राज्यघटना ही ताठर स्वरूपाची आहे. इंग्लडची राज्यघटना ही लवचिक स्वरूपाची आहे. मात्र भारतातील एकंदरीत परिस्थितीचा विचार करून भारतीय संविधान कर्त्यांनी या दोघामधील कुठल्याही एका पध्दतीचा स्वीकार न करता या

दोघांमध्ये सुवर्णमध्ये साधलेला आहे. भारतीय राज्यघटनेतील काही भाग साध्या बहुमताने बदलता येतो. सभागृहामध्ये उपस्थित असलेल्या सदस्यांच्या बहुमताने कलम 2, 3, 4, 5, व 11 इत्यादी या काही भागासाठी मात्र विशेष बहुमत आवश्यक असते. न्यायमंडळ अर्थपिठा आणि घटक राज्यांची मान्यता असल्याशिवाय परिवर्तन करता येत नाही. सभागृहातील एकूण सदस्य संख्येचे बहुमत आणि उपस्थित असलेल्या सदस्यांच्या दोन तृतिअंश बहुमत कलम 54, 55, 73 ते 162 इत्यादी.

5) सार्वभौमत्व:-

भारताने संसदीय शासन प्रणालीचा स्वीकार केलेला आहे. या शा शासन पध्दतीमध्ये समर्थ हे नागरिकाद्वारे निवडून नागरिकांसाठी शासन करण्याकरिता जनतेचे प्रतिनिधी म्हणून कार्य करतात. या शासनकर्त्यांची निवडून पाठविण्याकरिता प्रत्येक नागरिक ज्यांच्या वयाला 18 वर्ष पूर्ण झालेली असतील त्यांना मतदानाचा अधिकार दिला जातो. भारत ज्या दिवशी प्रजासत्ताक झाला त्याच दिवशी प्रत्येक नागरिकाला मतदानाचा अधिकार देण्यात आला.

6) एकेरी नागरिकत्व:-

भारतीय संविधानकर्त्यांनी भारतातील सांस्कृतिक ऐक्य टिकवून राहावे व राष्ट्रीय एकात्मता अंगी भिनावी यासाठी एकेरी नागरिकत्वाची संकल्पना स्वीकारली. प्रत्येक भारतीय हा भारतीय म्हणून ओळखला जातो. याशिवाय लोकशाही, गणराज्य, धर्मनिरपेक्षराज्य, मूलभूत अधिकार, मार्गदर्शक तत्वे, एकेरी व स्वतंत्र न्यायव्यवस्था, एकच राज्यघटना, स्वतंत्र निवडणूक आयोग आदी वैशिष्ट्ये भारतीय राज्यघटनेची सांगता येतात.

संदर्भ

1) पाटील बी. बी. राज्यशास्त्र, सदके पब्लीकेशन कोल्हापूर, 1994 पृ. क्र. 120
2) गटकर जगदेश, भारतीय घटनात्मक तरतुदी आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था, पायोनियर प्रकाशन, अमरावती, पृ. क्र. 03
3) चौधरी गजेंद्र , भारताचे संविधान, चौधरी ला. पब्लिकेशन जळगाव, पृ. क्र. 35
4) मोहे भा. ल., भारतीय संविधान सिध्दांत आणि व्यवहार, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ नागपूर, 1987 पृ. क्र. 22